

ПОЗИЦІЯ ПРАВОСЛАВНИХ ІЄРАРХІВ У ПОЛІТИЧНОМУ ЖИТТІ УКРАЇНИ 1657—1685 РР.

У ході Національно-визвольної війни сформувався тісний союз православної церкви і гетьманської влади. Принцип, започаткований Б. Хмельницьким, що передбачав співпрацю двох провідних сил суспільства, піднімав престиж України у світі як християнської держави. Український гетьман розглядався православним світом як головний оборонець православних народів, поневолених турками. Православне духовенство молилося за козацьке військо, надаючи духовних санкцій владі гетьмана, опікувалося справами освіти й культури, виховуючи політичну й духовну еліту нації. Завдяки вільній участі у політичному житті країни церква виступала активним і досить самостійним чинником на теренах Європи¹, репрезентувала інтереси гетьманської держави.

Після смерті Б. Хмельницького закладений ним принцип продовжував діяти. В умовах громадянської війни, попри руйнування й спустошення країни, церква залишалася світочем її культури і символом незалежності². Але давалися взнаки політична руїна, постійні хитання гетьманів то в бік однієї держави, то в бік іншої, станові та корпоративні інтереси вищого духовенства, традиція лояльного співіснування із владою. Духовенство опинилось у досить складній ситуації, коли необхідно було лавірувати між офіційною владою гетьмана, російським царем та польським королем, але насамперед піклуватися про добробут церкви, оскільки «головним завданням ієрархів ... є забезпечення належних умов існування церкви»³.

В історії України другої половини XVII ст. спостерігались дві тенденції: прагнення зберегти незалежність української держави, а відтак і самостійність та самобутність української православної церкви, і намагання поглинути Україну та її церкву Російською державою. Саме ці два напрями і визначали хід подій.

Ставши гетьманом, І. Виговський продовжив курс Б. Хмельницького, який вважав, що вибори митрополита є внутрішньою справою країни, і після смерті митрополита С. Косова, не повідомляючи в Москву, призначив нові вибори, а до того часу настановив місцєблостителем Чернігівського єпископа Л. Барановича. Виходячи з цього, Виговський намагався звести до мінімуму вплив російського уряду на хід виборів. У жовтні 1657 р. він повідомив воеводу, що вибори київського митрополита відбудуться за давніми українськими правами, а не за царським наказом, а про вибрану особу Москву буде повідомлено⁴.

На церковному соборі у Києві в Софії 18 жовтня 1657 р. на митрополичий престол претендували три кандидати: луцький єпископ Діонісій Балабан, віленський архімандрит Йосип Нелюбович-Тукальський та

львівський єпископ Арсеній Желіборський⁵. Новим митрополитом української православної церкви на елекційному соборі 6 грудня 1657 р. став Д. Балабан, якого підтримав гетьман. До речі, про вибори митрополита Москву навіть не повідомили. Політика Виговського стала орієнтиром і для Д. Балабана, який в умовах наступу російського царизму на українську церкву і намагання підпорядкувати її московському патріархату, надавав переваги польському королю. Митрополит переїхав у гетьманську столицю і більше не повертався до Києва.

До речі, московський уряд докладав усіх сил, щоб митрополит не присягав константинопольському патріарху, на що в одній із розмов з окольничим Хитровим Балабан відповів, що «от начала святого крещения киевские митрополиты, един по единому, благословение принимали от св. константинопольских патриархов; а без повеления и благословения св. Константинопольского патриарха он благословение принять и посвятиться на Киевскую митрополию от св. Никона патриарха не смеет, опасаясь проклятия из Царгорода на себя и на все малороссийское духовенство»⁶.

Результатом співпраці гетьмана і митрополита стала Гадяцька угода, підписана 16 вересня 1658 р. між Україною і Річчю Посполитою. Договір був ратифікований польським парламентом в урізаному вигляді, і король Ян Казимир на Варшавському сеймі 10 червня 1659 р. присягнув виконувати його умови⁷. Гадяцький трактат передбачав створення федерації трьох держав — Польщі, Литви і України, яка входила до її складу під назвою Великого князівства Руського. Одне з чільних місць в угоді належало релігійному питанню. Так, поряд з політичними та соціально-економічними проблемами постали і питання релігійного характеру: закріплення за українською православною церквою великих прав та привілеїв; скасування унії по всій федерації; визначення меж юрисдикції як «грецької», так і «римської» віри; зрівняння у правах віруючих обох конфесій; надання місць в сенаті для митрополита київського і чотирьох владик: луцького, львівського, перемишльського та холмського; непорушність церковних володінь⁸. Характерно, що така позиція вищого духовенства не була загальноприйнятою. Тому й не дивно, що деякі ієрархи не підтримали Гадяцький договір. Серед них — І. Гізель, Л. Баранович та І. Галятовський⁹, які сповідували проросійські настрої. Підтримуючи союз із православною церквою, Виговський надавав допомогу і православним монастирям. Відомо про універсали гетьмана на земельні пожалування останнім¹⁰.

Переяславські статті 1659 р. започаткували новий етап в існуванні української православної церкви. Новий договір з Росією передбачав значне обмеження влади гетьмана і прагнення закріпити зверхність московського патріарха. Восьмий пункт договору проголошував: «А митрополиту Киевскому, также и иным духовным Малыя Россия, быть под благословением св. патриарха Московского и всея Великия и Малыя и Белья России, а в права духовные св. патриарх не будет вступати»¹¹. Це

положення викликало значний протест українського духовенства, адже на Переяславській раді 1659 р. вище духовенство було відсутнє. Його представляли лише кобринський архімандрит Й. Зайончковський, переяславський протопоп Г. Бутович та якийсь печерський ієромонах. Очолив їх ніжинський протопоп Максим Филімонович, котрий за цю послугу отримав від російського уряду значний гостинець¹².

Стосунки гетьмана Ю. Хмельницького з митрополитом не склались. Фактично, ніяких стосунків і не могло бути, оскільки гетьман орієнтувався на Росію, тоді як Д. Балабан рішуче виступав проти союзу з Москвою, навіть перебував за межами України, в Польщі. Хоч, звичайно, певні відносини між гетьманом і православною церквою підтримувались. Так, універсалом від 4 травня 1660 р. Ю. Хмельницький став на захист українського духовенства, заборонивши козакам втручатись у справи коростишівського протопопа¹³.

Відсутність митрополита в митрополії спричинила неодноразові прохання делегацій київського духовенства до російського царя про дозвіл обрати нового владика, на що Москва поки що не могла відважитись, адже це означало офіційний розкол Київської митрополії.

І все ж таки в жовтні 1659 р. князем Трубецьким було призначено місцеблюстителя Київської митрополії єпископа Л. Барановича. Єпископ довгий час мав великий вплив на справи української православної церкви, оскільки з 1657 по 1685 рр. з невеликими перервами він був місцеблюстителем митрополичого престолу. І. Огієнко характеризував його як «владного та розумного ієрарха, хитрого дипломата»¹⁴, адже він перший з українського духовенства звернувся до російського царя із проханням про підтвердження його на Чернігівській кафедрі, хоч мав відповідні грамоти від гетьмана Хмельницького та митрополита Косова.

Коли в 1663 р. Д. Балабан помер, з'явилася реальна можливість обрати незалежного від Москви митрополита — людину, яка змогла б об'єднати розрізнені частини церкви на Правобережжі і Лівобережжі¹⁵. За це активно виступило київське духовенство, підтримане наказним гетьманом Якимом Сомком. Але події розгорнулись не на користь українців. На чорній раді гетьманом було обрано І. Брюховецького, і ця можливість була втрачена. Вибори митрополита було відкладено і знову призначено місцеблюстителя. Досить відчутну роль в цих подіях зіграв ніжинський протопоп М. Филімонович, висвячений в 1661 р. російським патріархом на єпископа мстиславського і оршанського. Проти нього різко виступили козацька старшина і вище духовенство; митрополит Балабан скинув його з посади, а константинопольський патріарх наклав анафему, в результаті чого московське посольство в Константинополі мусило вибачатись за втручання у справи Київської митрополії.

Відкрито проросійська політика Брюховецького налаштувала проти нього більшість українського суспільства, навіть таких лояльних до Москви ієрархів, як Филімонович. Вкрай непопулярні заходи щодо конфіскації церковних володінь¹⁶ викликали рішучий протест українського

духовенства. Московські статті, підписані Брюховецьким, свідчили про повну бездарність політики гетьмана для української церкви, оскільки цей документ фактично скасовував автономію українського духовенства¹⁷. Більше того, гетьман, відчуваючи ворожість і неприйняття з боку українських ієрархів, запропонував, щоб за митрополита київського був святий руський з Москви. Навіть боярин Шереметьєв визнав, що цього допустити не можна. Він зазначав, що тепер єпископи, архімандрит печерський, архімандрити та ігумени усіх українських монастирів, парафіальні попи та міщани з'єдналися у міцну спілку проти гетьмана, бо він по всіх містах одбирає багато монастирських маєтків та міщанських млинів¹⁸.

Слід зауважити, що в другій половині XVII ст. зберігалася традиція отримувати підтвердження від польського короля чи російського царя на право володіння маєтностями. Так, в 1664 р. Ян Казимир видав грамоту Макошинському монастирю про підтвердження монастирського права на острови Вадків та Пастухів, даровані київським воєводою А. Киселем і Чернігівським єпископом Л. Барановичем¹⁹. Аналогічну грамоту на с. Плоске отримав від російського царя Олексія Михайловича Л. Баранович²⁰.

Ще складнішою була ситуація на Правобережжі, де після смерті митрополита Балабана було обрано відразу двох митрополитів — єпископа Йосипа Нелюбович-Тукальського та єпископа Антонія Винницького. Їх обох затвердив Ян Казимир. Особливе місце в історії другої половини XVII ст. займає митрополит Й. Нелюбович-Тукальський (часто в літературі зустрічається під іменем Й. Тукальський). За гетьманування Б. Хмельницького він був ліщинським архімандритом²¹, в 1657 р. — віленським архімандритом, єпископом Мстиславським, висвячений митрополитом Балабаном замість єпископа Мефодія²² (М. Филимоновича). Цей церковний діяч залишив помітний слід на канві історичних подій. Відразу після обрання митрополит приступив до виконання своїх обов'язків. Вже 3 грудня 1663 р., перебуваючи в Корсуні, він видав грамоту про призначення своїм намісником у Великому князівстві Литовському случького архімандрита Феодосія Васильовича²³. Тукальський був досить популярний в народі, користувався великою пошаною, що почасти спричинило, як вважала Н. Полонська-Василенко, до того, що він був ув'язнений польською владою в Марієнбурзькій фортеці²⁴, хоч, на нашу думку, причиною цьому послужили більш серйозніші, насамперед політичні чинники.

Найбільш активним періодом життя митрополита був час співпраці з гетьманом Правобережжя (а з 1668 р. — всієї України) Петром Дорошенком. Ставши в 1665 р. гетьманом, Дорошенко зробив ставку на митрополита і добився звільнення його з в'язниці (1667 р.). Тукальський став найближчим соратником гетьмана, його правою рукою, «духом котрого живе гетьман і вся Україна»²⁵. Дійсно, гетьман постійно діяв у спілці з духовним владикою. У звіті єпископа Шумлянського королю

Яну Собеському про перебування в Чигирині 1671 р. зазначалось, що «гетьман завжди відбуває раду з митрополитом вночі або вранці»²⁶. Тукальський отримав благословення константинопольського патріарха і посів гідне місце серед визначних ієрархів православної церкви національно-державницької орієнтації. В. Липинський писав, що митрополит — «ідеаліст, людина з великою освітою, завзятий оборонець догм і візантійської величі православ'я, а разом з тим і прихильник могилянських методів організаційної «латинізації» української православної церкви, але без польського втручання в церковні справи і ворог політичного підданства Москві; прихильник сильної, об'єднуючої гетьманської влади і ворог церковної та політичної анархії»²⁷.

Як тонкий політик, гетьман намагався знайти такого союзника, що допоміг би йому об'єднати всю Україну в одній державі, припинити громадянську війну та гарантував би Україні вільний розвиток. У своїх пошуках Дорошенко звертався то до Польщі, то до Москви. В 1670 р. він послав на польський сейм одного з найкращих дипломатів Я. Петрановського й генерального осавула М. Харлана. Поряд з іншими вимогами стояли й питання релігійного характеру, зокрема, щоб на посади митрополита, єпископів, архімандритів призначались особи як шляхетського, так і нешляхетського походження²⁸. Така вимога була закономірною в політиці гетьмана. Ще в 1665 р. було взято курс на недопущення шляхти до маєтків й утвердження козацького типу господарювання²⁹. Та добре розуміючи справжні наміри польської влади, Дорошенко не розраховував підтримувати зносини з Річчю Посполитою. Про це свідчить і те, що його послі не мали повноважень для укладання договору.

Існувала також можливість налагодження стосунків із Московією. Та, напевне, в цій ситуації теж зіграв свою роль гіркий досвід минулого. Крім того, митрополит Тукальський зайняв досить жорстку позицію щодо російської влади. На той час авторитет митрополита як енергійного захисника православ'я і української церкви, не дивлячись на грамоту польського короля про присягу Тукальського від 29 листопада 1665 р. на вірність Речі Посполитій при його звільненні з-під арешту³⁰, був дуже високий.

Навіть Москва була готова визнати митрополита Тукальського. Керівник Посольського приказу боярин А. Л. Ордин-Нащокін радив цареві визнати Тукальського митрополитом київським і дозволити переїхати до Києва³¹. Російський уряд почав переговори з митрополитом, але останній ні за яких умов не погоджувався на зверхність московського патріарха. Він висловлював непохитне бажання залишитись в юрисдикції Константинополя, наказав священникам не поминати в церквах царя Олексія, а лише гетьмана Петра, не визнав єпископа Мефодія і заслав його в Уманський монастир³². Щоб не залежати від московського воєводи, що перебував у Києві, владику переніс свою митрополічу резиденцію до Чигирини, столиці гетьмана³³.

У пошуках союзника Дорошенко використав ідею Б. Хмельницького

кого про союз із Бранденбургом. В 1668 р. напередодні зречення Яна Казимира з престолу делегація гетьмана, що складалася із православного духовенства, звернулася до бранденбурзького посла у Варшаві з проханням прийняти Україну під протекторат курфюрства³⁴.

Апогеєм державницької політики Дорошенка стало укладення політичної угоди з Туреччиною з метою створення під протекцією Порту удільної Української держави у кордонах від Вісли, Перемишля й Самбора на Заході до Севська й Путивля на Сході³⁵. Не останню роль у цій справі зіграв і митрополит. Він мав великий вплив на гетьмана і, власне, за його порадою, як вважав І. Огієнко, Дорошенко наважився на цей крок³⁶. Під час проведення одного з диспутів у 1669 р. Тукальський наголосив, що ми, українці, «можемо бути вільними»³⁷. В угоді, підписаній з Туреччиною в 1669 р., чільне місце належало церковно-релігійним справам. Наголошувалось, що українська православна церква залишиться у підпорядкуванні константинопольського патріарха, не будуть будуватися мусульманські мечеті, а православні церкви не обертаються на мечеті³⁸. Намагаючись отримати хоч якісь гарантії безпеки константинопольського патріарха, гетьман із митрополитом вимагали, щоб його вільно обирав Собор єпископів³⁹.

Дані заходи гетьмана Дорошенка і митрополита Тукальського мали на меті створення окремого Українського патріархату, в якому вони справедливо вбачали важливий політичний фактор утвердження самостійності України⁴⁰. На жаль, задуми цих двох діячів не були реалізовані. В 1675 р. митрополит Й. Нелюбович-Тукальський помер у Чигирині під час облоги міста російськими військами. З його смертю українська церква втратила ієрарха, який дійсно тримав ідеологічний провід церкви.

Ситуація в Україні все більш загострювалася. Окуповані польськими і російськими військами, в полум'ї громадянської війни, українські землі були зруйновані й занедбані. Андрусівський мирний договір викликав загальне невдоволення в Україні, оскільки не вирішив проблем, а ще більш їх ускладнив. Внаслідок цього на Лівобережжі утвердилася московська політична домінація, що призвела до формування в середовищі київських, чернігівських і ніжинських духовних кіл певних московфільських настроїв, які сприяли в кінцевому результаті реалізації планів російської сторони щодо української церкви⁴¹.

Проблеми церковно-релігійного життя знайшли відображення і в Глухівських статтях 1669 р. Відновлювались права духовенства на земельні володіння, втрачені при Брюховецькому. Заборонялось збирати податок з архієпископських, єпископських, монастирських маєтностей. Біле духовенство прирівнювалося в оподаткуванні до козацтва, але родинні мастки білого духовенства обкладались податками. Крім того, церковні господарства отримували фінансові привілеї, вони звільнялись від сплати торговельних, перевізних, мостових мит⁴².

Після смерті Й. Тукальського повноправним митрополитом став Антоній Винницький, що перебував у Варшаві. В 1677 р. він надіслав

через своїх посланців ієромонаха Сакальського, єпископа Мокачевського та племінника Михайла Винницького чолобитну російському царю Федору Олексійовичу⁴³. Митрополит скаржився, що від нападів та утисків турків він перебуває у великій скруті, та просив у царя матеріальної допомоги, на що цар відповів, наказавши Новгородському приказу послати з єпископом митрополиту Винницькому пожалування «собоями на 150 рублів»⁴⁴. У 1679 р. митрополит призначив своїм намісником у Великому князівстві Литовському случького архімандрита Феофана Креховецького⁴⁵. Але якогось відчутного впливу на суспільно-політичне життя митрополита Винницького, на жаль, не відчувалось.

У другій половині XVII ст. занепадають православні братства, а міщани поступово попадають під владу землевласників. Підриву їх статусу сприяло і рішення польського сейму ліквідувати залежність православних братств від константинопольського патріарха і підпорядкувати їх владі єпископів⁴⁶.

Після смерті А. Винницького в 1679 р. українська православна церква опинилася на порозі поглинення її московським патріархатом. Це була вже справа часу. Після тривалої перерви в 1685 р. гетьман Самойлович отримав наказ із Москви про вибори митрополита, яким став луцький єпископ князь Гедеон Святополк-Четвертинський. Обрання митрополитом саме Четвертинського не було несподіванкою, оскільки його кандидатура давно пропонувалась на митрополичий престол. Зокрема, відомо про лист 1684 р. архієпископа Л. Барановича до Г. Четвертинського з цього приводу⁴⁷. Того ж 1685 р. було отримано царський указ, що проголошував: «Київському митрополиту бути під послушенством патріарха Московського»⁴⁸.

Це стало зовсім новим явищем у взаєминах церкви з державою. До того часу невідомим було подібне втручання світської влади в суто церковні справи, особливо такі, як зміна послушенства. Навіть унійні акції або спроби створення київського патріархату з боку польського уряду проводились через вище духовенство, а не через прямі накази. Українська православна ієрархія багато унаслідувала візантійського квієтизму «непротилвення злу» і неуміння розмежовувати владу світську і владу духовну. Тому не знайшла в собі сили волі, щоб подолати внутрішню церковну анархію і безнадійно заплуталась між церковним фактом єдності з Московією та чисто світськими змаганнями до єдності державної політичної⁴⁹.

Таким чином, політична руїна, охопивши всі сфери суспільно-політичного життя України, була тісно пов'язана із церковною. Боротьба гетьманів за владу, їхні ставки то на Росію, то на Польщу, Туреччину, Крим приносили безлад і в церковне життя, були трагедією для всього українського народу. Протягом другої половини XVII ст. спостерігалася активізація участі українських церковних діячів у політичних справах. Зберігалась тенденція щодо орієнтації на зовнішні сили. Одні з вищих ієрархів проявляли толерантне ставлення до Речі Посполитої, інші — до

Москви. Був присутнім, хоч, можливо, і не так яскраво, як в часи Богдана Хмельницького, національно-державницький напрям українського православного духовенства.

¹ Плохий С. Папство и Украина (Политика римской курии на украинских землях в XVI—XVII вв.).— К., 1989.— С. 148.

² Євсєєва Т. Церковна еліта та її роль у процесі формування політичної самосвідомості в Україні // Український історичний журнал (далі — УІЖ).— 1999.— № 2.— С. 101.

³ Історія релігії в Україні: В 10 т.— К., 1997.— Т. 2.— С. 258.

⁴ Акты Южной и Западной России (далі — Акты ЮЗР).— Т. 4.— С. 8; Огієнко І. Нариси з історії Української Православної Церкви у двох томах.— К., 1993.— С. 171; Харишин М. Історія підпорядкування Української Православної Церкви Московському патріархату.— К., 1995.— С. 107.

⁵ Харишин М. Вказ. праця.— С. 107.

⁶ Огієнко І. Вказ. праця.— С. 172.

⁷ Акты ЮЗР.— Т. 4.— С. 221.

⁸ Харишин М. Вказ. праця.— С. 105; Історія релігії в Україні...— С. 265.

⁹ Шип Н. Православна церква у державотворчому процесі (від часів Київської Русі до утворення УНР).— К., 1997.— С. 11.

¹⁰ Смолій В. Формування соціальної свідомості учасників народних рухів на Україні (друга половина XVII — XVIII ст.).— К., 1985.— С. 51.

¹¹ Акты ЮЗР.— Т. 4.— С. 264; Фаворський В. Церква та національний рух на Україні в XVI—XVII ст.— Х., К., 1929.— С. 97.

¹² Харишин М. Вказ. праця.— С. 109.

¹³ Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі — ЦДА України у м. Києві).— Ф. 1407.— Оп. 1.— Спр. 71.— Арк. 1.

¹⁴ Огієнко І. Вказ. праця.— С. 173.

¹⁵ ЦДА України у м. Києві.— Ф. 220.— Оп. 1.— Спр. 172.— Арк. 2.

¹⁶ Шип Н. Вказ. праця.— С. 12.

¹⁷ Фаворський В. Вказ. праця.— С. 97.

¹⁸ Там само.

¹⁹ ЦДА України у м. Києві.— Ф. 220.— Оп. 1.— Спр. 173.— Арк. 1.

²⁰ Там само.— Ф. 133.— Оп. 1.— Спр. 731.— Арк. 1.

²¹ Там само.— Ф. 1407.— Оп. 1.— Спр. 71.— Арк. 1.

²² Огієнко І. Вказ. праця.— С. 175.

²³ ЦДА України у м. Києві.— Ф. 220.— Оп. 1.— Спр. 577.— Арк. 1—6.

²⁴ Полонська-Василенко Н. Історичні підвалини УАПЦ.— Мюнхен, 1964.— С. 67.

²⁵ Дорошенко Д. Польсько-українська війна 1661 р. // До історії гетьманування П. Дорошенка.— Прага, 1942.— С. 165.

²⁶ Там само.

- 27 Липинський В. Релігія і церква в історії України.— К., 1995.—
С. 34.
- 28 Дорошенко Д. Польсько-українська війна...— С. 163.
- 29 Степанков В. Українська революція 1648—1676 рр. у контексті
європейського революційного руху XVI—XVII ст.: спроба порівняльно-
го аналізу // УІЖ.— 1997.— № 1.— С. 18.
- 30 Дорошенко Д. Польсько-українська війна...— С. 164.
- 31 Полонська-Василенко Н. Вказ. праця.— С. 69.
- 32 Огієнко І. Вказ. праця.— С. 179.
- 33 Дорошенко Д. Короткий нарис історії Християнської Церкви.—
Вінніпег, 1949.— С. 74.
- 34 Дорошенко Д. Польсько-українська війна...— С. 171.
- 35 Степанков В. Вказ. праця.— С. 10.
- 36 Огієнко І. Вказ. праця.— С. 179.
- 37 Мицик Ю. Джерела з польських архівосховищ до історії України
другої половини XVII ст. // Український археографічний щорічник.—
К., 1992.— Т. 4.— С. 84.
- 38 Харишин М. Вказ. праця.— С. 114.
- 39 Полонська-Василенко Н. Вказ. праця.— С. 69.
- 40 Степанков В. Вказ. праця.— С. 12.
- 41 Шевченко О. Православна церква в суспільно-політичному
житті Лівобережної України (друга половина XVII — перша чверть
XVIII ст.): Автореф.— К., 1996.— С. 19.
- 42 Борисенко В. Соціально-економічний розвиток Лівобережної
України в другій половині XVII ст.— К., 1986.— С. 199; Історія релігії в
Україні...— С. 274.
- 43 ЦДА України у м. Києві.— Ф. 2227.— Оп. 1.— Спр. 195.— Арк. 1.
- 44 Там само.— Арк. 8, 10.
- 45 Там само.— Ф. 220.— Оп. 1.— Спр. 195.— Арк. 1.
- 46 Там само.— Спр. 193.— Арк. 1.
- 47 Там само.— Ф. 2227.— Оп. 1.— Спр. 233.— Арк. 1—3.
- 48 Акты ЮЗР.— Т. 2.— С. 98—99.
- 49 Липинський В. Вказ. праця.— С. 34.

С. Е. ГРОДОН
(м. Київ)

СТАНОВИЩЕ ПОЛЬСЬКОЇ МОВИ ТА ЛІТЕРАТУРИ НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ У 1793—1863 РР.

У 1793 р. відбувся другий поділ Речі Посполитої, внаслідок якого Правобережна Україна потрапила під владу Росії. Але існуюча до цього культура не зазнала суттєвих змін. Царизм обережно впроваджував на Правобережжі російську мову та культуру, при цьому не утискаючи